

ΒΑΪΟΥ ΛΑΖΟΥ
Επιμελητού Α.Β.Σ.Θ.

ΑΝΑΠΤΥΣΣΟΜΕΝΕΣ ΧΩΡΕΣ
Η ΟΥΤΟΠΙΑ ΤΗΣ ΠΟΣΟΤΙΚΗΣ
ΚΑΙ ΤΟ ΔΙΛΗΜΜΑ ΤΗΣ ΠΟΙΟΤΙΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΕΩΣ

Με δέος και συγκίνηση κοίταξα για τελευταία φορά τα χειρόγραφα αυτής της εργασίας πριν τα δώσω στην επιτροπή εκδόσεως του τιμητικού τόμου στη μνήμη του Δημήτρη Γρηγοριάδη. Ήταν σα να τελείωνα ένα γράμμα που θα το ταχυδρομούσα νοερά σε κάποιο ιδεατό ταχυδρομείο με παραλήπτη τον αξέχαστο φίλο Δημήτρη και διεύθυνση αποστολής έναν απόμακρο και σκοτεινό δρόμο ενός σκοτεινού και μουχλιασμένου κόσμου. Ο Δημήτρης Γρηγοριάδης «ζει» τώρα σ' αυτόν τον μακρινό «κόσμο». Εμείς που ζούμε ακόμα «εδώ» θα τον θυμόμαστε με αγάπη και θα τον συντροφεύουμε με τις σκέψεις μας...

1. Η διαμόρφωση των αναπτυσσόμενων χωρών

Ο πρώτος ουσιαστικός σταθμός που γνώρισε η σύγχρονη οικονομική κοινωνία —ή καλύτερα: η πρώτη ουσιαστική στροφή—, αν τη δούμε με τα σημερινά κριτήρια, είναι η βιομηχανική επανάσταση, που άρχισε τον προπερασμένο και ολοκληρώθηκε περίπου τον περασμένο αιώνα. Πράγματι, από τις πρώτες εφαρμογές του ατμού γύρω στα 1750 μέχρι τα μισά περίπου ή λίγο αργότερα του περασμένου αιώνα η αλλαγή που συντελέστηκε στον τρόπο, ποιότητα, ποσότητα, χρόνο και μέθοδο παραγωγής ήταν τελείως νέα για τον τότε «οικονομούντα άνθρωπο». Η μηχανή ανέτρεψε και εξαφάνισε το χειροκίνητο μηχανήμα, η παραγωγή πολλαπλασιάστηκε, η μικρή βιοτεχνία - μανουφακτούρα έγινε εργοστάσιο - κολοσσός, οι 30-40 εργάτες της παλιάς «βιομηχανίας» έγιναν τώρα μία-δύο ή 5, 10 και 20 χιλιάδες δημιουργώντας έτσι μια καινούργια κοινωνική τάξη —την εργατική. Γενικότερα η οικονομική κοινωνία έπαιρνε μια νέα όψη. Οι χώρες που δείχτηκαν πρωτοπόρες στην κίνηση αυτή ήτουν κυρίως η Αγγλία, η Γερμανία, η Γαλλία, η Ολλανδία και οι υπόλοιπες χώρες του κεντροδυτικού ευρωπαϊκού πεδίου. Αυτές αργότερα τις ακολούθησαν κι άλλες στην εκβιομηχάνισή τους. Η δική μας χώρα, η Ελλάδα, υποταγμένη καθώς ήταν στον οθωμανικό ζυγό, που και ο ίδιος έπασχε από αρτηριοσκλήρωση και οπισθοδρομικότητα δεν κατόρθωσε ούτε ακόμα τις οπισθοφυλακές να κατακτήσει. Ακριβώς τα χρόνια εκείνα

(δηλ. σχεδόν όλο τον περασμένο αιώνα) πάλευε για την απελευθέρωση και την εθνική της ολοκλήρωση. Με τα σύγχρονα κριτήρια, την πρωτοπορία τότε κατείχε η σημερινή κεντρική και δυτική Ευρώπη. Αυτό βάσταξε μέχρι το μεσοπόλεμο περίπου του σημερινού αιώνα, οπότε εμφανίζεται στο προσκήνιο με αξιώσεις πρωτοπορίας η Αμερική και σε μικρότερο βαθμό η Σοβιετική Ένωση, μολονότι και οι δύο εμφανίσανε από πολλές δεκαετίες πριν ικανοποιητικά σημεία αναπτύξεως. Η Ιαπωνία παρέμεινε τότε ακόμα κάπου στη μέση, λίγο πιο πίσω από τους πρωτοπόρους και λίγο προωθημένη από τις οπισθοφυλακές. Μόνο μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, και κυρίως στη δεκαετία του '60, η χώρα αυτή πιάνει μια θέση μεταξύ των πρώτων. Στις αρχές του αιώνα δεν μπορούσε να την τοποθετήσει κανείς σε πολύ μεγάλη απόσταση από τις οπισθοφυλακές κι από την άποψη αυτή είναι εκπληκτικό —ίσως το μοναδικό παράδειγμα στον κόσμο— το γεγονός ότι κατόρθωσε μέσα σε 60 χρόνια περίπου να γίνει μια παγκόσμια οικονομική δύναμη πρώτου μεγέθους.

Η Κίνα δεν μπόρεσε να δείξει την ίδια εξέλιξη κι έμεινε ακόμα και σήμερα «αναπτυσσόμενη». Οι άλλες μεσογειακές χώρες (Ισπανία, Πορτογαλία) παρέμειναν το ίδιο επίσης αναπτυσσόμενες, εκτός από τη μισή (τη βόρεια) Ιταλία. Η Ρωσία αντίθετα μπήκε στην πρωτοπορία και το ίδιο συνέβη τόσο με τον Καναδά (λιγότερο με την Αυστραλία) όσο και με την Αμερική, που από το Νιου Νηλ και μετέπειτα (δεκαετία του '30) αυτή η τελευταία πήρε σταθερά τα ηνία στα χέρια της.

Έτσι «ξαφνικά» (δηλ. χρονικά περίπου την ίδια εποχή) μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο το παγκόσμιο οικονομικό ταμπλώ ξεκαθάρισε σχεδόν πλήρως. Η βόρεια, η κεντρική και η δυτική Ευρώπη, η βόρεια Αμερική και η Ιαπωνία βρεθήκανε στην πρωτοπορία. Χρησιμοποιεί κανείς σήμερα γι' αυτές τις χώρες μερικούς όρους, όπως π.χ. αναπτυγμένες, βιομηχανικές, πλούσιες χώρες κλπ., αλλά αν τις κοιτάξει σ' ένα παγκόσμιο χάρτη (μαζί με τη Ρωσία), θα διαπιστώσει με κάποια έκπληξη ότι καταλαμβάνουν σχεδόν όλο το βόρειο ημισφαίριο της γης. Έτσι τέθηκε σε χρήση επίσης και ο όρος «Βορράς». Σ' αντίθεση μ' αυτόν, ο «Νότος» (ο υπόλοιπος κόσμος δηλαδή) είναι για την ώρα ο μη αναπτυγμένος κόσμος. Μ' αυτό τον τρόπο έχουμε το γνωστό ζεύγος «Βορράς-Νότος».

2. Η εξέλιξη στο «Νότο»

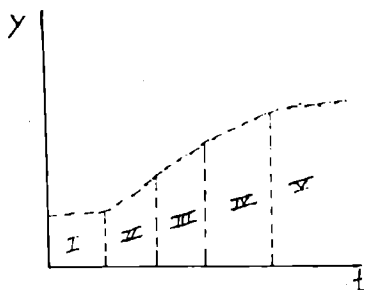
Στο «Νότο» την ίδια εποχή —δηλ. στα σύγχρονα μεταπολεμικά χρόνια— τα πράγματα είναι αλήθεια ότι δεν έμειναν στάσιμα. Στην πρώτη μεταπολεμική δεκαετία μιλούσε κανείς γενικά για «φτωχές» και «πλούσιες»

ή για το ζεύγος «αναπτυγμένες-υποανάπτυκτες» χώρες. Βέβαια οι όροι ποτέ δεν ξεκαθάρισαν πλήρως και η σύγχυση που επικρατεί στο σημείο αυτό —ιδίως σε παγκόσμιο βιβλιογραφικό επίπεδο— είναι συχνά αξεδιάλυτη. Μιλάει κανείς ανεξέλεγκτα για φτωχές, πλούσιες, υποανάπτυκτες, υπό ανάπτυξη, αναπτυσσόμενες, βιομηχανικές, υπεραναπτυγμένες, μεταβιομηχανικές χώρες, για Βορρά, Νότο, τρίτο κόσμο και για τις πιο φτωχές, τις τελείως εξαθλιωμένες χώρες (Μπαγκλαντές, Αιθιοπία), για τέταρτο κόσμο. Ωστόσο πέρα από τη χρησιμοποιούμενη κάθε φορά ορολογία, στην πραγματικότητα οι δύο-τρεις μεταπολεμικές δεκαετίες διαμόρφωσαν βασικά τρεις μεγάλες κατηγορίες χωρών: τις αναπτυγμένες, τις ενδιάμεσες και τις υποανάπτυκτες. Από αυτές οι πρώτες είναι αυτές που αποκαλούνται γενικά πλούσιες, βιομηχανικές, υπερ-αναπτυγμένες, μεταβιομηχανικές, Βορράς και άλλα τέτοια. Είναι αυτές για τις οποίες μιλήσαμε παραπάνω. Οι τελευταίες είναι οι πιο φτωχές, οι υποανάπτυκτες και καθυστερημένες, οι πρωτόγονες και αδιοργάνωτες, οι υπό ανάπτυξη οικονομίες της Αφρικής και της Ασίας.

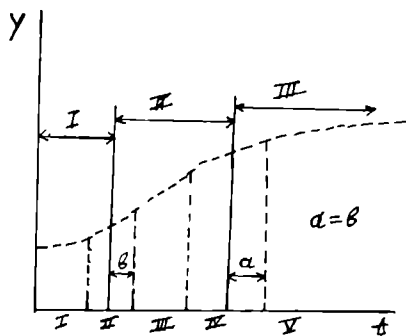
3. Οι ενδιάμεσες χώρες

Για τις ενδιάμεσες τέλος χρησιμοποιείται συνήθως ο όρος «αναπτυσσόμενες», αλλά τα τελευταία χρόνια χαρακτηρίζονται επίσης και σαν «νέες βιομηχανικές χώρες». Είναι οι αναπτυσσόμενες χώρες του ενδιάμεσου σταδίου ή αλλιώς της «απογειώσεως», κατά τον Ρόστοβ. Οι χώρες αυτές παρουσιάζουν ένα σύνολο από ορισμένα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που τις ξεχωρίζουν από τις τρίτες, αλλά δεν τις κατατάσσουν στις πρώτες. Βασικά έχουν ολοκληρώσει την προετοιμασία για την «απογειώση». Η οικονομία τους, όπου δεν ολοκληρώθηκε ακόμα ή κι αν δεν πήγε σε μερικά σημεία στο στάδιο της απογειώσεως, δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι σαν σύνολο «προετοιμάζεται» ακόμα. Ο διάδρομος απογειώσεως είναι συχνά πλήρως «κατειλημμένος», κάπου-κάπου λίγο μπροστά και σ' άλλα σημεία του σχεδόν πίσω τους. Αλλά όπου ανυψώθηκαν, δεν έφτασαν ακόμα το «ύψος» των αναπτυγμένων χωρών. Ακόμα το κυνηγούν. Μήπως όμως κυνηγούν ένα άπιαστο όνειρο και μια ουτοπία;

Το ερώτημα αυτό δεν είναι φιλολογικό. Έχει σχέση κατευθείαν με το τι είδους ανάπτυξη επιδιώκουν. Το σχήμα 1 δείχνει την εικόνα των αναπτυξιακών σταδίων, έτσι όπως τα διαμόρφωσε ο Ρόστοβ, αλλά στο σχήμα 2 η πραγματικότητα για τις σημερινές αναπτυσσόμενες και υπό ανάπτυξη οικονομίες είναι περισσότερο πειστική.

Σχήμα 1

Σχήμα 2

Πράγματι, σήμερα οι ενδιάμεσες χώρες (κυρίως αυτές) έχουν πίσω τους ένα πεδίο, που μόλις διανύσανε, ενώ μπροστά τους απλώνεται ένα άλλο πεδίο που πρέπει να διανύσουν. Οι κλασικά αναπτυγμένες χώρες που τοποθετήθηκαν στο τέταρτο και στο πέμπτο στάδιο του Ρόστοβ (Σχ. 1) πέρασαν αυτά τα στάδια ιστορικο-οικονομικά ίσως ακριβώς έτσι. Το γεγονός είναι όμως ότι δεν κυνηγούσαν ένα πρότυπο, αλλά δημιουργούσαν οι ίδιες ένα πρότυπο —αυτό ακριβώς το πρότυπο που κυνηγούν οι σημερινές ενδιάμεσες χώρες. Και οι ίδιες αυτές χώρες τώρα —οι ενδιάμεσες— είναι με τη σειρά τους πρότυπο για τις υποανάπτυκτες. Αυτό πρακτικά σημαίνει ότι οι ενδιάμεσες χώρες παίρνουν από τις αναπτυγμένες χώρες έτοιμα τεχνολογικά μοντέλλα για την ανάπτυξή τους και δίνουν οι ίδιες στις υποανάπτυκτες τη δική τους τεχνολογία, που γι' αυτές είναι πλέον «παλιά». Για να εκφραστούμε ακριβέστερα, δεν πρόκειται εδώ για καθαρή τεχνολογία, με την τεχνική μόνο έννοια του όρου, αλλά για όλα τα στοιχεία που συνθέτουν την έννοια «οικονομική ανάπτυξη». Κι αυτά είναι απλά και σύντομα η τεχνολογία με τη στενή έννοια (μηχανήματα κλπ.), οι μέθοδοι παραγωγής, τα κεφάλαια, τα προηγμένα προϊόντα, τα αναπτυξιακά μοντέλλα, τα μέτρα, κριτήρια και σταθμά (κατά κεφαλή εισόδημα, δείκτες ευημερίας κλπ.) και άλλα τέτοια. Συχνά στο παραγωγικό πεδίο δεν πρόκειται εδώ παρά γι' αυτό που συνήθως

λέγεται «μεταφορά τεχνολογικού πλεονάσματος», και από την άποψη αυτή δεν είναι τυχαίο ούτε συμπτωματικό το γεγονός ότι μερικές —οι πιο δυναμικές— από τις σημερινές αναπτυσσόμενες χώρες (Κορέα, Ισπανία, Ελλάδα, Ισραήλ) ειδικεύονται και απειλούν να εκτοπίσουν από την παγκόσμια αγορά τις αναπτυγμένες χώρες στη λεγόμενη «βιομηχανία κλασικής μορφής», που είναι ας πούμε ενδύματα, δέρματα, μηχανές, εργαλεία κλπ. Γι' αυτό άλλωστε και οι χώρες αυτές αποκαλούνται «νέες βιομηχανικές χώρες» και τοποθετούνται στην αιχμή των ενδιάμεσων χωρών. Οι σημερινές αναπτυγμένες χώρες στρέφονται έτσι σιγά-σιγά στη βιομηχανία υψηλής τεχνολογίας (π.χ. ηλεκτρονικά), για να κρατήσουν την πρωτοπορία, αφού άλλωστε λόγω των ερευνητικών δυνατοτήτων που διαθέτουν (επιστήμονες, εργαστήρια, τεχνικά μέσα) κάτι τέτοιο τους είναι προσιτό. Στη συνάφεια αυτή μιλάμε μάλιστα για μια «τρίτη βιομηχανική επανάσταση» της υψηλής τεχνολογίας, με πρώτη τη γνωστή κλασική βιομηχανική επανάσταση των μηχανών και δεύτερη την ανατροπή που επέφερε στη βιομηχανία του αιώνα μας η εισβολή σ' αυτή του πετρελαίου και των παραγώγων του.

Έτσι τελικά το γενικό σχήμα των αναπτυξιακών σταδίων που παρουσιάζει τη σημερινή πραγματικότητα είναι αυτό που δείχνει το σχήμα 2, από το οποίο φαίνεται καθαρά ότι οι σημερινές ενδιάμεσες χώρες κατέχουν μια θέση που περιέχει μέσα της την απογείωση, μερικά πολύ χαρακτηριστικά γνωρίσματα των υποανάπτυκτων (Σχ. 2) και από την άλλη πλευρά αρκετά επίσης γνωρίσματα των αναπτυγμένων χωρών, που μόνο κατά ίσο σχεδόν ποσοστό (α στο Σχ. 2) υπολείπονται να καλύψουν και το τέταρτο ροστοβιανό στάδιο. Από εκεί προέρχεται άλλωστε η (μάλλον σχηματική και ενδεικτική) εξίσωση $\alpha = \beta$. Αυτό, πιο απλά, σημαίνει ότι οι σημερινές ενδιάμεσες χώρες διαθέτουν μερικά πολύ χαρακτηριστικά γνωρίσματα μιας υποανάπτυκτης (ή υπό ανάπτυξη) οικονομίας (η απόσταση β στο Σχ. 2), όπως είναι π.χ. η κακή παραγωγική δομή, ο έντονος παρασιτισμός, η άνιση εισοδηματική κατανομή («άνιση» μπορεί να είναι και στις αναπτυγμένες, αλλά εδώ ο όρος δεν μπορεί να αναλυθεί περισσότερο), οι συχνά πρωτόγονες μέθοδοι παραγωγής, οι υπεράριθμες μικροβιοτεχνίες κλπ. Από την άλλη πλευρά, όλες εμφανίζουν ταυτόχρονα μία σαφώς αυξημένη ευημερία, καλύτερο κοινωνικό κράτος, περισσότερες παροχές, μεγαλύτερες βιομηχανικές εξαγωγές, «κυριαρχούσες βιομηχανίες» και άλλα τέτοια γνωρίσματα που χαρακτηρίζουν συνήθως τις αναπτυγμένες χώρες σε τέτοιο τρόπο και βαθμό, ώστε μικρή ή σχετικά μικρή μόνο απόσταση (η α στο Σχ. 2) να υπολείπεται για την πλήρη «κατάληψη» από τις αναπτυσσόμενες χώρες και του τέταρτου ροστοβιανού σταδίου των αναπτυγμένων χωρών.

4. Η επιδίωξη ενός προτύπου

Όλη αυτή την κατάσταση που περιγράψαμε ως τώρα αν την δούμε εντελώς συμβατικά μέσα από το πρίσμα του κατά κεφαλή εθνικού εισοδήματος κάθε χώρας —ή μιας αναπτυσσόμενης και μιας αναπτυγμένης—, θα κάνουμε πολύ εύκολα μια εκπληκτική διαπίστωση: Ότι το κατά κεφαλή εισόδημα που έχει μια σημερινή «αναπτυσσόμενη» χώρα, το είχε μια αναπτυγμένη χώρα πριν 15-20 χρόνια. Κι όμως αυτή η ίδια χώρα δεν χαρακτηριζόταν τότε σαν «αναπτυσσόμενη», αλλά σαν «αναπτυγμένη».

Αυτό με μια πρώτη ματιά μπορεί να φαίνεται εκπληκτικό, μια προσεκτικότερη όμως παρατήρηση θα μας οδηγήσει αμέσως σ' αυτό που αναφέραμε πιο μπροστά, ότι δηλ. οι σημερινές αναπτυγμένες χώρες δεν είχαν ουδέποτε κάποιο πρότυπο αναπτυγμένης χώρας που έπρεπε να κυνηγήσουν, αλλά δημιουργούσαν οι ίδιες ένα τέτοιο πρότυπο. Από την άποψη αυτή μπορούμε να διαπιστώσουμε άνετα ότι από την κλασική βιομηχανική επανάσταση μέχρι σήμερα οι χώρες αυτές, κρινόμενες με τα σημερινά κριτήρια, ουδέποτε υπήρξαν «αναπτυσσόμενες». Αντίθετα, υπήρξαν πάντα «αναπτυγμένες». Αν τις εξετάσουμε μάλιστα με στενά γεωγραφικά κριτήρια, θα δούμε ότι εξαίρεση στην πραγματική αυτή διαπίστωση αποτελεί η Αυστραλία, η Ιαπωνία (όπως εξηγήσαμε παραπάνω) και ως ένα βαθμό η Αμερική και ο Καναδάς. Όλες οι άλλες χώρες —δηλ. πιο απλά η σημερινή κεντρο-δυτική Ευρώπη— ήταν «αναπτυγμένες». Το ίδιο ισχύει, με μια μικρή υποβάθμιση, και για την τσαρική Ρωσία, όπως επίσης και για τη βόρεια Ευρώπη. Όλα αυτά με μια κατά προσέγγιση και γενική εκτίμηση. Στον παρατιθέμενο πίνακα μπορούμε να δούμε τις «αναπτυγμένες» χώρες των δύο πρώτων μεταπολεμικών δεκαετιών (ή της πρώτης μεταπολεμικής δεκαετίας 1950-60), που δεν είχαν μεγαλύτερο κατά κεφαλή εισόδημα απ' ό,τι διέθεταν στα χρόνια του '70 οι «αναπτυσσόμενες» οικονομίες (σε δολάρια Η.Π.Α. για 1953 και 1968-72).

Έτσι έχουμε τελικά μια ομάδα «ενδιάμεσων» χωρών που κυνηγούν ένα πρότυπο αναπτυγμένης χώρας και το οποίο δεν το πλησιάζουν παρά σε αργό και συχνά ασήμαντο βαθμό. Η Ελλάδα π.χ. πλησίασε το μέσο όρο του κοινοτικού κατά κεφαλή εισοδήματος τα τελευταία 16 χρόνια μόλις κατά 16 μονάδες (από 36 σε 52%), κι αυτό σημαίνει πως πετύχαινε κάθε χρόνο μια προσέγγιση μόλις και μετά βίας μιας μονάδας. Αυτό καθαυτό το ποσοστό σαν αύξηση δεν είναι βέβαια λίγο ούτε ασήμαντο, είναι όμως χαρακτηριστικά βραδύ και αργόρυθμο σε σχέση με το πρότυπο που έχει τεθεί σαν στόχος. Και τούτο διότι οι αναπτυγμένες χώρες αναπτύσσονται και αυτές περαιτέρω και δεν παραμένουν στάσιμες, με αποτέλεσμα οι αποστάσεις με-

Χώρες	Κατά κεφαλή εισόδημα 1953	Χώρες	Κατά κεφαλή εισόδημα
Η.Π.Α.	1.870	Ισπανία (1970)	1.020
Ελβετία	1.010	Αργεντινή (1970)	1.160
Αυστραλία	950	Χιλή (1972)	760
Βέλγιο	800	Μεξικό (1970)	760
Αγγλία	780	Ελλάς (1968)	679
Γαλλία	740	Πορτογαλία (1968)	529
Δυτική Γερμανία	510	Ισραήλ (1969)	1.663
Ιταλία	310	Κύπρος (1968)	704
Ιαπωνία	190	Τζαμάικα (1969)	545
		Λιβύη (1968)	1.412
Βενεζουέλα	540	Μάλτα (1968)	575
Ισραήλ	470		
Αργεντινή	460		
Χιλή	360		
Μεξικό	220		
Ελλάς	200		

ταξύ αναπτυσσομένων και αναπτυγμένων χωρών να καλύπτονται δύσκολα. Μπορεί μάλιστα και να μεγαλώνουν.

Όστοςο είναι λάθος να νομίζεται γενικά ότι οι ενδιάμεσες χώρες δεν εμφανίζουν ένα ικανοποιητικό σημείο αναπτύξεως. Όπως είπαμε και παραπάνω, με πολλά μέτρα και σταθμά μπορούν να κριθούν και αυτές σαν «αναπτυγμένες», με τη διαφορά όμως ότι οι τυπικά «αναπτυγμένες» (έτσι όπως τις διαχωρίσαμε εμείς εδώ) έχουν γίνει απλώς... πιο αναπτυγμένες. Αυτό άλλωστε ώθησε στην ανάγκη να χρησιμοποιηθούν σήμερα για τις αναπτυγμένες χώρες και οι όροι μεταβιομηχανικές, υπερ-αναπτυγμένες, χώρες με βαριά βιομηχανία, με υψηλή τεχνολογία κ.ο.κ.

Μετά από όλα αυτά φαίνεται να δημιουργείται πιεστικό το ερώτημα, αν έχουμε να κάνουμε πράγματι με ένα κυνηγητό, για τις αναπτυσσόμενες χώρες, ενός άπιαστου προτύπου και μιας ουτοπίας. Είναι πιθανόν η απάντηση στο ερώτημα αυτό να είναι αρνητική, γεγονός όμως είναι ότι οι χώρες αυτές σπάνια διαθέτουν μια δική τους αυτοδυναμία, που θα τις επέτρεπε να διαμορφώσουν ένα πρότυπο. Εκείνο που είναι καθαρά δικό τους είναι το ενδιάμεσο στάδιο που διανύουν, γιατί μέχρι τώρα καμιά άλλη χώρα δεν το πέρασε. Αυτό στην οικονομική τους πρακτική σημαίνει ότι επιτελούν μια πρωτοπορία, προσπαθώντας με τη διαμόρφωση ενός δικού τους μοντέλλου να πλησιάσουν την ανάπτυξη των προτύπων τους. Έτσι η πείρα που στο

μεταξύ συσσωρεύεται από τη δική τους πρακτική θα μπορεί να αποτελέσει ένα εξασφαλισμένο και σίγουρο μοντέλλο για τις υποανάπτυκτες χώρες που τις ακολουθούν κατά πόδας, όταν αυτές θα φτάσουν στο ενδιάμεσο στάδιο και θα θελήσουν κατόπιν να επιχειρήσουν (να συνεχίσουν καλύτερα) το άλμα τους για την κατάκτηση της πλήρους αναπτύξεως. Από την άποψη αυτή οι σημερινές αναπτυσσόμενες χώρες αποτελούν όπως είπαμε πράγματι μια πρωτοπορία και η φάση που διανύουν είναι κρίσιμη, γιατί μπορεί να καταλήξει σε πενιχρά, σε λαμπρά ή σε όχι πλήρως επαρκή αποτελέσματα. Αυτό το τελευταίο συμβαίνει λίγο ή πολύ με την Ελλάδα, που ενώ «κυνηγεί» με επιμονή τα πρότυπά της, δεν παρουσίασε εντούτοις μέχρι σήμερα «πλήρως επαρκή» αποτελέσματα. Σ' αυτό το σημείο μάλιστα πρέπει να πούμε ότι η χώρα μας αποτελεί μια διπλή πρωτοπορία, τόσο δηλ. σαν μια αναπτυσσόμενη χώρα γενικά, όσο και σαν την πρώτη αναπτυσσόμενη χώρα που συνδέεται με την Ευρωπαϊκή Κοινότητα. Πράγματι, αν εξαιρέσουμε ως ένα βαθμό την Ιρλανδία που εντούτοις γεωγραφικά τοποθετείται στο «Βορρά» και χρονικά σε προχωρημένο σημείο για να χαρακτηριστεί σαν «αναπτυσσόμενη» (αφού μπήκε ήδη το 1973 στην Κοινότητα), μολοντί παρουσιάζει αρκετά γνωρίσματα μιας τέτοιας οικονομίας, η Ελλάδα μπήκε πρώτη από τις τρεις άλλες (Ισπανία, Πορτογαλία, Τουρκία) που περιμένουν στην ουρά, κι από την άποψη αυτή θα αποτελέσει το «πρότυπο» για τις χώρες αυτές σε σχέση με το πώς θα αντιμετωπίσει μέσα στα «χωράφια» της την καταλυτική παρουσία της αναπτυγμένης δυτικής Ευρώπης. Αντίθετα, η Ισπανία περνάει την κρίσιμη φάση του ενδιάμεσου σταδίου με πενιχρά αποτελέσματα. Μολοντί είναι κάπως «πλουσιότερη» από την Ελλάδα, μολοντί έχει περισσότερο εκβιομηχανιστεί, εντούτοις και παρόλο ότι είχε μεγαλύτερες αναπτυξιακές δυνατότητες από την Ελλάδα και μάλιστα χρονικά πιο γρηγορότερα, κρίνεται γενικά ότι δεν έφτασε στο βαθμό που έπρεπε να φτάσει τη δυτική Ευρώπη. Το ίδιο ισχύει και για την Πορτογαλία. Η Τουρκία δεν είναι καν αναπτυσσόμενη χώρα, αλλά συντηρείται σαν τέτοια από τη δυτικο-ευρωπαϊκή μεγαλοθυμία. Στο άλλο γεωγραφικό άκρο βρίσκεται η Φορμόζα, η Κορέα (νότια) και το Ισραήλ. Αυτές οι τρεις χώρες (ιδίως αυτές) διανύουν το ενδιάμεσο στάδιο με λαμπρά αποτελέσματα και σε μερικά σημεία πάνε ή έχουν εκτοπίσει σχεδόν πλήρως τις αναπτυγμένες χώρες —ή πάντως τις απειλούν επικίνδυνα (το Ισραήλ π.χ. στις γεωργικές εφαρμογές και η Φορμόζα και η Κορέα στην κλασική τεχνολογία).

5. Ο ρόλος των ενδιάμεσων χωρών

Τελικά οι σημερινές ενδιάμεσες χώρες κυνηγώντας μια ανάπτυξη

(αυτή των προτύπων της) δεν δημιουργούν οι ίδιες ανάπτυξη, δημιουργούν όμως μοντέλλα αναπτύξεως, με τα οποία επιδιώκουν την ήδη δοσμένη ανάπτυξη και για τα οποία θα υπάρξει αργότερα η συσσωρευμένη εμπειρία προς όφελος των σημερινών υποαναπτύκτων χωρών.

Είναι φανερό ότι η σχέση που υπάρχει μεταξύ αναπτυσσομένων και αναπτυγμένων χωρών, υπάρχει επίσης και μεταξύ αναπτυσσομένων και υποαναπτύκτων, γιατί είναι δύσκολο να φανταστούμε μια υποανάπτυκτη χώρα να μεταπηδήσει αυτομάτως, χωρίς ενδιάμεσο στάδιο, στη χορεία των αναπτυγμένων. Η διαπίστωση ότι μια τέτοια δυνατότητα ή γενικά η διεργασία αυτή έκλεισε μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο (με το ιαπωνικό παράδειγμα) είναι πραγματική και τίποτε δεν δείχνει ότι είναι δυνατό ν' ανατραπεί από την υπάρχουσα σήμερα παγκόσμια οικονομική-αναπτυξιακή κατάσταση των χωρών της γης. Οι σημερινές αναπτυσσόμενες οικονομίες (και άρριοι οι υποανάπτυκτες) έχουν ένα πρότυπο που πασχίζουν να το φτάσουν και που τους παραμένει συνεχώς άπιαστο.

Για την Ελλάδα π.χ. αν συνεχισθεί ο ίδιος ρυθμός αναπτύξεως (μια μονάδα το χρόνο) που επιδείχτηκε στα τελευταία 16 χρόνια, θα χρειασθεί τότε ένα διάστημα από 48 χρόνια για να καλυφθεί η απόσταση και να κατακτηθεί το πρότυπο. Αυτό σημαίνει ότι κάτι τέτοιο θα γίνει το έτος 2030 περίπου. Αν αυτή η διαπίστωση με μια πρώτη αριθμητική δολιχοδρομία φαίνεται εκπληκτικά σωστή, η πραγματικότητα δείχνει εντούτοις ότι στο σημείο αυτό διαμορφώνονται άλλες εντελώς διαφορετικές καταστάσεις.

Πραγματικά οι σημερινές «αναπτυσσόμενες» χώρες είναι δύσκολο να γίνουν και τυπικά «αναπτυγμένες», μολονότι ουσιαστικά πολύ λίγο διάστημα τους υπολείπεται (το διάστημα α του Σχ. 2) ώστε να κατακτήσουν πλήρως το πεδίο των «αναπτυγμένων». Το διάστημα β εξάλλου (Σχ. 2) δεν πρέπει να ξενίζει. Ένα ανάλογο διάστημα —δηλ. ανάλογα υποανάπτυκτα χαρακτηριστικά— παρουσιάζει ακόμα και η Δυτική Γερμανία στην περιοχή των Άλπεων, η νότια Γαλλία, η νότια Ιταλία και άλλες αναπτυγμένες χώρες. Μολονότι εδώ μπορεί να γίνει εύκολα σύγχυση με το γνωστό «δυαδισμό», εντούτοις μπορεί να ξεκαθαριστεί ότι το διάστημα β (Σχ. 2) συχνά παρουσιάζει σ' όλο το εύρος του τα γνωστά και μοιραία συμπτώματα του δυαδισμού κι άλλοτε πάλι της ευρύτερης υποαναπτύξεως.

Αυτό είναι εύκολο να το καταλάβουμε, γιατί στις σημερινές αναπτυσσόμενες χώρες δεν είναι μόνο ορισμένες περιοχές (γεωγραφικές ή οικονομικές) που είναι καθυστερημένες, αλλά γενικότερες υποανάπτυκτες αδυναμίες (π.χ. παρασιτισμός, πλεονασματικές μικροεπιχειρήσεις κλπ.). Έτσι λοιπόν με μια ηθελημένη θεωρητική αφαίρεση μπορούμε να θεωρήσουμε άνετα τις σημερινές αναπτυσσόμενες οικονομίες ή τουλάχιστο τις πιο δυνα-

μικές από αυτές (τις «νέες βιομηχανικές χώρες», όπως τις ονομάσαμε) σαν επαρκώς «αναπτυγμένες», όχι όμως σαν «υπερ-αναπτυγμένες».

Παίρνοντας ως πούμε την κλασική βιομηχανία από τις αναπτυγμένες, είναι κι αυτές τότε πιο απλά «κλασικά αναπτυγμένες» και όχι «υπερ-σύγχρονα αναπτυγμένες». Οι χρησιμοποιούμενοι όροι μπορεί να είναι εδώ αδόκιμοι, περιγράφουν όμως ικανοποιητικά το αντικείμενό τους.

6. Η ποιοτική πρόκληση

Τα όσα αναλύθηκαν παραπάνω οδηγούν κατευθείαν στην άποψη ότι το «άπιαστο όνειρο» και η «μεγάλη ουτοπία» των σημερινών αναπτυσσομένων χωρών (η κατάκτηση της αναπτύξεως) μόνο ποσοτικά μπορεί να είναι τέτοια και μάλιστα ίσως μόνο σαν ένα αριθμητικό κατά κεφαλή εισόδημα. Αν αυτή την «ανάπτυξη» την πάρουμε όμως ποιοτικά, τότε οι αναπτυσσόμενες χώρες αντιμετωπίζουν κυριολεκτικά μια πρόκληση. Την πρόκληση να εγκαταλείψουν ή να θέσουν σε δεύτερη μοίρα το κυνηγητό της ποσοτικής αναπτύξεως και να προσφέρουν στον πολίτη τους μια καλύτερη ποιότητα ζωής—μια ποιοτική ανάπτυξη μ' άλλα λόγια. Σ' αυτό συνηγορεί άλλωστε και η παρουσιαζόμενη με το πέρασμα του χρόνου στενότητα πρώτων υλών και γενικότερα η στενότητα περαιτέρω ποσοτικών αναπτυξιακών δυνατοτήτων, σε τέτοιο σημείο μάλιστα που από χρόνια ήδη (όπως π.χ. από το 1968 με τη γνωστή «Λέσχη της Ρώμης») να γίνεται λόγος για «μηδενική ανάπτυξη». Η «μηδενική ανάπτυξη» είναι ένα μοντέλλο —ή μια κατάσταση καλύτερα— με εξαιρετικά ευρεία προβληματική, που δεν θα μας απασχολήσει σε βάθος εδώ. Μπορούμε όμως να πάρουμε σαν βάση —ίσως εκκινήσεως— τη σκέψη ότι αν πράγματι η κατάσταση έχει φτάσει στο σημείο που πλέον επιβάλλεται μια μηδενική ή περίπου ανάπτυξη, τότε δεν απομένει ούτε και για τις αναπτυσσόμενες χώρες άλλη λύση από την ποιοτική ανάπτυξη. Είτε όμως φτάσαμε πράγματι σ' ένα τέτοιο σημείο, είτε το επιδιωκόμενο πρότυπο αναπτύξεως είναι ένα άπιαστο όνειρο, γεγονός παραμένει ότι για τις αναπτυσσόμενες χώρες η πρόκληση για μια ποιοτική ανάπτυξη είναι μια πραγματική διαπίστωση. Αυτή περιλαμβάνει μάλιστα και ένα στοιχείο «ωριμότητας».

Πράγματι, σήμερα οι αναπτυσσόμενες χώρες είναι αρκετά «ώριμες» για να προσφέρουν στον πολίτη τους, πέρα από την ποσότητα, και μια ποιότητα στη ζωή τους. Οι πόροι και τα έσοδα είναι αυξημένα, οι πρώτες ανάγκες ικανοποιήθηκαν σε μεγάλο βαθμό ήδη από χρόνια (οι ανάγκες αυτές για τις οποίες μιλάμε τώρα ικανοποιήθηκαν περίπου στο τέλος του δεύτερου ροστοβιανού σταδίου ή στο διάστημα β στο Σχ. 2), η μανία καταναλώσεως

των πολιτών περνάει σιγά-σιγά την κρίσιμη φάση της απολαύσεως και σ' ορισμένα σημεία μετατρέπεται σε κατανάλωση αφθονίας, το κοινωνικό κράτος παίζει έναν αυξημένο ευημεριακό ρόλο, και με μια λέξη η ποσότητα για τον πολίτη αρχίζει ν' αποκτά και ποιοτικές διαστάσεις.

Ο καταναλωτής π.χ. αρχίζει να ψάχνει για το «χωριάτικο» τυρί ή αυγό κι όχι απλώς για το τυρί ή το αυγό, γιατί ποσοτικά το χόρτασε ήδη, έτσι όπως είναι με ορμόνες ωριμασμένο. Ο χωρικός, ο μισθοσυντήρητος, ο μικροαστός έχει τη δυνατότητα να στείλει το γυιο του στο πανεπιστήμιο κι όχι να τον ρίξει αμέσως μετά το γυμνάσιο στη βιοπάλη· ο επιχειρηματίας αναζητά ειδικευμένα στελέχη, η ψυχαγωγία δεν είναι αρκετή με τον κυριακάτικο αγώνα ποδοσφαίρου, με το καθημερινό καφενείο ή με άλλες τέτοιες κλασικές μορφές ψυχαγωγίας και διασκέδασεως. Όλα αυτά αν αντιστραφούν, σημαίνουν ποιοτική ανάπτυξη... Δηλ. καλύτερη και ευρύτερη μόρφωση, περισσότερες μορφές ψυχαγωγίας, ανάλογη κοινωνική υποδομή (πάρκα, δρόμοι, αυτοκίνητο, τηλεόραση, πισίνες, θέρετρα κλπ.), καλύτερο κοινωνικό κράτος (συντάξεις, περίθαλψη, εξυπηρέτηση, νοσοκομεία, παιδικοί σταθμοί και ένα σωρό άλλα), «δικαιότερη» κατανομή του εισοδήματος με όλη την προβληματική που μπορεί να προταθεί για τον όρο «δικαιότερη κατανομή» (άλλωστε πολλά από αυτά που απαριθμούνται εδώ και που συνθέτουν την ποιοτική ανάπτυξη συνεπάγονται ή προϋποθέτουν εισοδηματική ανακατανομή), μια καλύτερη προστασία του περιβάλλοντος, άλλες κοινωνικές ανέσεις, ευρύχωρη και καλή στέγη, πολιτική, οικονομική και κοινωνική δημοκρατία, ευκαιρίες αναδείξεως, αξιοπρεπή ζωή, ικανοποιητικό μισθό, ασφάλεια κατά της ανεργίας, σιγουριά για το μέλλον και άλλα τέτοια.

7. Αίτημα και στρατηγική

Όλα αυτά, το σημερινό αναπτυσσόμενο κράτος τα επιδιώκει, αλλά με μια συνέπεια περίπου «φυσιολογική» κι όχι πρωτεύουσα. Για να ακριβολογήσουμε, δεν πρόκειται μάλιστα ούτε καν για μια «φυσιολογική συνέπεια», αλλά απλώς για ένα ουσιαστικό καθήκον του σημερινού μοντέρνου κράτους της ευημερίας — αναπτυγμένου, αναπτυσσόμενου ή ακόμα και υποανάπτυκτου. Το αίτημα τώρα είναι, επομένως, ότι αυτό το καθήκον, έστω κι αν είναι ουσιαστικό με τις σημερινές του διαστάσεις, πρέπει να προτιμηθεί σαν «αναπτυξιακή» στρατηγική ή τουλάχιστο να προωθηθεί σε κύριο μοχλό της, κι όχι να παραμείνει απλώς σαν ένα ουσιαστικό καθήκον. Άλλωστε δεν ξεκίνησε καν από αναπτυξιακές σκέψεις. Το σημερινό κοινωνικό κράτος έχει τις καταβολές του στην παρεμβατική πολιτική, που ποτέ στην πραγματικότητα δεν έπαψε να υπάρχει, ακόμα και στις πιο λαμπρές περιόδους φι-

λελευθερισμού τύπου Laissez-Faire του περασμένου αιώνα. Το κράτος ήταν αναγκασμένο πάντα να επεμβαίνει στο οικονομικό γίγνεσθαι τότε «αμυντικά», τότε «επιθετικά» και πάντως μ' ένα διαιτητικό χαρακτήρα, γιατί έπρεπε να συμβιβάζει τις αντιτιθέμενες δυνάμεις της αγοράς και ν' αποσοβήσει, όπου αυτό ήταν δυνατό, τις πιθανές συγκρούσεις τους.

Κατά το μεσοπόλεμο όμως, αλλά κυρίως μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο η παρέμβαση αυτή απέκτησε ακριβώς και τις κοινωνικές της διαστάσεις που έχει σήμερα (σε μικρό βαθμό βέβαια αρχικά), οι οποίες του επιτρέπουν να χαρακτηρίζεται σαν «κοινωνικό». Μπορεί να διαπιστωθεί άνετα ότι το κοινωνικό κράτος αποτελεί σήμερα μια αναγκαιότητα, τόσο για την «ελεύθερη αγορά» όσο και για τη «διευθυνόμενη οικονομία». Η πρώτη με τις νοθεύσεις που γνώρισε ως τώρα αφότου στήθηκε από τους κλασικούς (συγκέντρωση κεφαλαίου, μονοπώλια, πολυεθνικές, συγκέντρωση εργασίας, συνδικάτα, αναπτυγμένη εργατική τάξη, τεχνολογία, εξαφάνιση της αυτονομίας του καταναλωτή κλπ.) από «ελεύθερη» έγινε πια «περιορισμένη αγορά» και η αναγκαιότητα να επέμβει το κράτος για να επιφέρει κάποια «τάξη» είναι φανερή. Μιλάμε εδώ συνήθως για μια «κάθετη διεύρυνση» του συστήματος ή για μια «φυγή προς τα εμπρός», που σημαίνει ότι το κράτος πρέπει να βοηθήσει τα οικονομούντα άτομα με μέτρα, προνόμια, παροχές, παρεμβάσεις κ.ο.κ., ώστε να απολαύσουν μεγαλύτερη ευημερία, αφού η «ελεύθερη αγορά» δεν τους εξασφαλίζει κάτι τέτοιο, σε σημαντικό βαθμό, λόγω ακριβώς της νοθεύσεώς της. Σε αντίθεση με την «κάθετη» έχουμε την «οριζόντια διεύρυνση» του συστήματος, κατά την οποία παίρνουμε στοιχεία από τη «διευθυνόμενη οικονομία» (αυτοδιοίκηση, κρατικοποίηση κλπ.) και τα ενσωματώνουμε στην «ελευθερο-περιορισμένη» αγορά μας. Για μια κάθετη και μια οριζόντια διεύρυνση, μιλάμε επίσης και για το σοσιαλισμό, με αντίστοιχο ακριβώς περιεχόμενο. Έτσι στην οριζόντια διεύρυνση ο σοσιαλισμός δανείζεται στοιχεία από τον καπιταλισμό (μικρή ιδιοκτησία, αυτονομίες στις επιχειρήσεις, κάποιο κέρδος κλπ.) και τα ενσωματώνει, ενώ στην κάθετη το σοσιαλιστικό κράτος προσπαθεί πάλι με τα ίδια μέσα, όπως και το καπιταλιστικό, (προνόμια, παραχωρήσεις, αυξήσεις, παροχές κλπ.) να γίνει καλύτερο σαν «εργοδότης» και να βοηθήσει τον πολίτη του να ικανοποιήσει περισσότερες ανάγκες.

Έτσι, πιο απλά και πρακτικά, το κράτος σήμερα, καπιταλιστικό και σοσιαλιστικό, θα λέγαμε ότι «μοιράζει ευημερία». Αυτό ακριβώς το «μοίρασμα» της ευημερίας θα πρέπει πλέον να γίνει από το σημερινό δυτικό «αναπτυσσόμενο» κράτος στρατηγική αναπτύξεως ή ποιοτική ανάπτυξη. Η ποσοτική μπορεί να είναι κατόπιν ένα σοβαρό και ουσιαστικό καθήκον,

τοποθετημένο όμως σε δεύτερο πλάνο ή έστω, όπου αυτό είναι δυνατό, σε παράλληλο στόχο.

Στο σημείο αυτό και με μια μικρή αναφορά στην προβληματική της «μηδενικής αναπτύξεως» θα πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι δεν είναι καθόλου βέβαιο ή αποδειγμένο ότι η «μηδενική ανάπτυξη» είναι η μόνη λύση. Άλλωστε —σύμφωνα πάντα με τη σχετική προβληματική— η «μηδενική ανάπτυξη» δεν επιβάλλεται μόνο από τη σταδιακή έλλειψη πόρων και αναπτυξιακών δυνατοτήτων, αλλά και από λόγους συγκυρίας —ας πούμε πρόχειρα από την πετρελαιακή κρίση. Έτσι τόσο η συγκυρία όσο και η τεχνολογία που μπορεί να ανοίξει νέους και ασύλληπτους ακόμα δρόμους παραγωγής, είναι δυνατό να επιτρέψουν σε ανάλογες περιπτώσεις την παράλληλη τοποθέτηση των δύο στόχων —της ποιοτικής και της ποσοτικής αναπτύξεως.

Σε κάθε περίπτωση πάντως για τις σημερινές αναπτυσσόμενες χώρες, είτε για τον ένα λόγο είτε για τον άλλο —είτε ακόμα για όλους αυτούς σωρευτικά τους λόγους που αναφέραμε ως τώρα— η ποιοτική ανάπτυξη είναι στη φάση που περνάνε ένα γνήσιο δίλημμα. Η ποσοτική δεν απέχει πολύ από την ουτοπία...